

1 2014

СІЧЕНЬ – БЕРЕЗЕНЬ

НУМІЗМАТИКА І ФАЛЕРИСТИКА

INTERNATIONAL COIN TREND MAGAZINE

- Про надкарбування «Колюмни» подільського типу за матеріалами нових знахідок
- Знахідка намиста з імітацією шестигрошовика м. Мальборга 1600 р. на Черкащині
- До питання про новгородську гривню
- Унікальна висла печатка Чернігівського князя Мстислава Володимировича
- Медаль «За оборону Советского Заполярья»
- Новий вигляд знайомих відзнак
- Матриця парафіяльної печатки с. Дубівці XIX ст.
- Монети королеви Вільгельміни (1901-1941 рр.)
- Кокарди та відзнаки українських гімназій першої половини ХХ ст.

**Монети Європи:
Нідерланди 1815 – 2001 рр.**

Про надкарбування «Колюмни» подільського типу за матеріалами нових знахідок

Ростислав Саввов (Хмельницький)

Монети XV ст. з литовськими надкарбуваннями «Колюмни», які походять з України, відомі в науковому ужитку ще з XIX ст., проте основні питання про їхне призначення, емітентів, локалізації центрів контрмаркування все ще залишаються предметом дискусій [1–5]. Значною мірою таке положення у минулому пояснювалося недостатньою кількістю нумізматичного матеріалу. До недавнього часу було відомо лише декілька десятків монет з надкарбуваннями, часто – густо безпаспортних або у складі, як тепер стає зрозумілим, усього лише фрагментів скарбів. На даний момент висунуто декілька гіпотез щодо появи цих надкарбувань, усі вони пов’язані з діяльністю адміністрації ВКЛ, наприклад, з такою, як контрмаркування на митниці, надкарбування в політичних і фіскальних цілях Великих князів литовських Вітовта (1392–1430), Свидригайла (1432–1452), або Казимира Ягайловича (1440–1492).

Час випуску надкарбувань «Колюмни» при цьому оцінювався в широкому діапазоні – впродовж усього XV ст. Для прояснення цієї ситуації найпродуктивнішим виявилось встановлення факту існування двох регіонів походження монет з надкарбуваннями київського та подільського і, відповідно, диференційованого підходу до їх вивчення [4, с. 164]. У роботі Ю. Борейші і А. Казаріна, на підставі дослідження декількох нових скарбів з України, київські надкарбування були пов’язані з діяльністю Вітовта і датовані періодом з середини 20-х років по 1430 р., а подільські, «Колюмни» і супроводжуючі їх в усіх скарбах надкарбування «Чотири крапки», зі Свидригайло та його пословниками і віднесені до періоду часу з середини 30-х до середини 60-х років XV ст. [6, с. 53]. У публікації автора, присвяченої надкарбуванням Середнього Подніпров’я київські контрмаркування також було віднесенено до часів Вітовта і датовано другим – початком третього десятиліття XV ст. [7].

У цій роботі представлені результати аналізу матеріалів чотирьох скарбів XV ст. знайдених на території України в 2011 р., примітних тим, що серед їх монет було виявлено значну кількість (понад 200 шт.) монет з надкарбуваннями «Колюмни» і «Чотири крапки». Більшість з цих скарбів були знайдені на теренах Поділля, два у Вінницькій області поблизу села Сутиски, Тирівського району і в місцевості

на 50 км південніше від міста Брацлав та один у Хмельницькій області поблизу села Пирогівці Хмельницького району. Ще один скарб походить із сусідньої Тернопільської області з-під села Стіжок Шумського району. В даному випадку місце знахідки розташовується на півдні Волині. Таким чином, усі скарби походять з історичних територій, що входили в XV ст. до складу ВКЛ.

Склад усіх новознайдених скарбів однотипний (таблиця). Левову частку в них складають східні монети, в першу чергу кримськотатарські акче Хаджі-Гірея (блізько 1440–1466), а також у ряді скарбів – Стіжок, Сутиски і Брацлав, додатково до них ранні випуски Менглі-Гірея (1468–1515) з невеликою домішкою монет Нур-Девлета (1466–1468). У значно менших кількостях в скарбах представлені генуезько-татарські аспри міста Кафи усіх правителів, включаючи Хаджі-Гірея, і пізні джучидські дірхеми – в основному недатовані данги золотоординських ханів Кичі-Мухамеда, Улу-Мухамеда і Сайд-Ахмада II, що з’явилися на історичній арені у 30-х роках XV ст. У скарбах з-під Стіжка і Сутисок присутні також османські акче, в основному Баязида II (1481–1512), датовані 886 р. х. (1481) і декілька монет Мехмеда II (1444–1481). Ще однією значною групою монет у скарбах є стерліті працькі гроші переважно Вацлава III/IV (1376–1419). окрім зазначених монет, в усіх скарбах присутня помітна кількість

срібних дукатів Валахії Владислава II (1447–1456), а також по декілька екземплярів грошей Молдови Стефана III (1457–1504) пізнього типу, що випускалися після 1476–1480 років. У скарбах зі Стіжка і Сутисок виявлені також польсько-литовські монети рубежу XV/XVI ст. Хоча зібрана автором інформація про зазначені скарби не є вичерпною, все ж вона, як видно з порівняння складів скарбів, повніша, ніж відомості про подібні скарби з надкарбуваннями «Колюмни» подільського типу знайдених раніше, склади яких також представлені в таблиці [6, с. 27, 33; 8, 2, с. 83; 9; 10].

Виходячи з наявності в скарбах грошей Молдови Стефана III, можна вважати, що дані скарби були заховані в останній четверті XV – початку XVI ст. Найпізніший за часом є скарб з Сутисок, наймолодша монета в нім – литовський півгріш 1510 р. Сігізмунда I (1506–1548). Наймолодші зі східних монет у скарбі з Пирогівець – акче Хаджі-Гірея, датовані 867 р. х. (1463). У скарбі з-під Стіжка і Брацлава молодші східні монети – акче Менглі-Гірея, датовані 888 р. х. (1483) а серед східних монет скарбу з Сутисок – акче Менглі-Гірея, датовані 903 р. х. (1497/8).

Усі контрамарки проставлені тільки на східних монетах, причому надкарбування «Колюмни» в даних скарбах виключно подільського типу, який відрізняється від подібних їм київських надкарбувань Середнього Подніпров’я наявністю у полі знаку «Колюмни» чотирьох великих крапок. Надкарбування «Колюмни» представлені в скарбах усіма відомими досі різновидами. Великий масив даних дає можливість простежити їх еволюцію у часі (рис. 1). Найдавнішими видаються надкарбування у вигляді знаку «Колюмни» традиційного виду з чотирма відносно невеликими крапками, розташованими ромбом між середньою і правою колонкою знаку. Далі йдуть надкарбування такого самого виду, але крапки

Місцевість/Скарб	Надкарбування		Надкарбування «Аспрокастрон»	Валахія	Молдова	Східні				Пр. проші	Пол. Литовські
	«Колюмни»	«4 крапки»				Разом ¹	Орда	Кримсько-татарські	Кафа		
Стіжок	69	64	59	77 ²	4	1173 ³	60	850	65	687	20 ⁴
Сутиски	24	21	41	23	3	1808 ⁵	27	1459	64	41	277 ⁶
Брацлав	14	22	>7	>8	2	>2167 ⁷	140	1523	458 ⁸	209	1 ⁹
Пирогівці	6	6	15	20	2	232	25	150	30	102	0
Кам'янець-Подільський	>10	>17	>20				?	?	?		
Західне Поділля	3		1				?	?	?		
Райківці	6?		6?		1	932	?	?	21	67	3
Стройнці	30				2		?	?	?	50	
Тракай ¹⁰	5		1			36 (50)	3	27			
Кугурешти	1	0	0	0	1	52	46	0	5	108	435
Кирк Ер	4	0	2	0	1	4252	2010	42	2200	0	1

¹ До складу східних монет зараховані також усі монети з надкарбуваннями.² Зараховано також один срібний дукат Мірча Батрін (1386–1418) та три³ угорських денарія Матвія I Корвіна (1443–1490).⁴ Зараховано також п'ять османських акче Баязида II і один аспр кінця XIV ст.

Трапезунда.

⁵ Півгроши литовські Олександра Ягелончика (1492–1506).⁶ Зараховано також два османських акче Мехмеда II і 170 — Баязида II.⁷ 1 денарій литовський Казимира Ягелончика, 177 денаріїв і 90 півгрошів литовських Олександра Ягелона, 9 півгрошів литовських Сигізмунда I.⁸ Зараховано також два наслідування грецьким? акче та один аспр Трапезунда.⁹ Зараховано аспр Хаджі-Грея з надкарбуванням Михайла Ольєльковича (1470–1482).¹⁰ Півгрош польський Владислава Ягайло (1386–1434).¹¹ Автор висловлює велику вдячність Іванаускасу Е. за відомості про склад скарбу.

Рис. 1. Різновиди надкарбувань «Колюмни» подільського типу.

Рис. 2. Різновиди надкарбувань «Чотири крапки».

групуються квадратом. Пізніше крапки стають більшого розміру і для їх розміщення середня колона знаку зміщується на край п'єдесталу. Існує також менш поширений варіант цієї контрамарки з розташуванням крапок ліворуч від середньої колони. Переважна більшість надкарбувань «Колюмни» у нових скарбах відносяться до третього і четвертого різновиду, із зміщеною ліворуч на край п'єдесталу середньою колоною знаку. Найрідкініші контрамарки, яких зафіксовано лише три екземпляри, з крапками згрупованими ромбом, знаходилися тільки в одному скарбі з-під Стіжка. У багатьох випадках, в результаті використання спрацюваних штемпелів, відзначаються різні дефекти надкарбувань на монетах, наприклад, відсутність бічних елементів знаку.

Як уже згадувалося, в скарбах разом з «Колюмнами» подільського типу присутні приблизно в рівних кількостях стилістично їм споріднені надкарбування «Чотири крапки», — у вигляді чотирьох великих крапок, згрупованих квадратом. Вони також представлені в скарбах декількома різновидами (рис. 2). Найпоширеніші у скарбах контрамарки «Чотири крапки» третього і четвертого різновиду.

У скарбах з-під Стіжка і Брацлава виявлені дві монети з надкарбуванням, в яких простежується лише дві крапки (рис. 3). Два екземпляри подібних контрамарок з Кам'янець-Подільського

Рис. 3. Надкарбування «Дві крапки»: 1 — Брацлавський скарб; 2 — Кам'янецько-Подільський скарб (Борейша).

скарбу описані Ю. Борейшою і А. Казаріним [6, с. 26]. Залишається досі не з'ясованим, чи дійсно це ще один вид надкарбування, чи це швидше дефект контрамаркування (перекос або руйнування штемпеля), прикладів яких досить багато серед монет з надкарбуваннями. Серед надкарбувань є деяка кількість контрамарок виконаних одним штемпелем, все ж загальна кількість використаних штемпелів для надкарбування за оцінкою перевищує декілька десятків.

У скарбах з-під Стіжка, Сутисок і Брацлава виявлені не менше дев'яти монет, що мають по дві контрамарки — міста Білгород-Дністровського (Аспрокастрона) і «Колюмни» або «Чотири крапки». Монети з таким подвійним контрамаркуванням виявлені уперше. Надкарбування розташовуються на одній і тій же, або протилежних сторонах монет. З характеру деформації монет

Рис. 4. Монети з подвійними надкарбуваннями «Аспрокастрон» і «Колюмни» («Чотири крапки»): 1–7 — на протилежних боках монет; 8, 9 — на одному й тому самому боці.

видно, що в усіх випадках контрамарки «Колюмни» або «Чотири крапки» пізніші, тобто, поставлені після «Аспрокастрон», причому не менше ніж на трьох монетах надкарбування «Колюмни» виконані одним і тим самим штемпелем (рис. 4). Також серед монет скарбів виявлені декілька монет з невідомими раніше надкарбуваннями. За своїм стилем вони відрізняються від східних і, можливо, мають якесь відношення до контрамарок, що розглядаються (рис. 5).

Монети-основи надкарбувань з даних скарбів переважно стерти і легковагові. Датування за ними надкарбувань, виконане на значно більшій, ніж будь-коли раніше базі, в цілому підтвердило попередні висновки Ю. Борейши і А. Казарова [6, с. 41]. Так, «Колюмни» в даних скарбах контрамарковані, в основному, данги ханів Кичі-Мухамеда, Саїд-Ахмада II і Улу-Мухамеда, що змагалися в 30-х роках XV ст. за владу в Золотій Орді. У меншій кількості серед монет-основ представлені ранні випуски аспр Кафи. У той же час, надкарбування «Колюмни» повністю відсутні на кримськотатарських акче і

аспрах Кафи Хаджі-Грея, що прийшов до влади після 1440 р. (найдавніші акче Хаджі-Грея датовані 845 г. х. — 1441/2 р. [11]).

Таким чином, контрамаркування «Колюмни» подільського типу визначене за матеріалами нових скарбів відбувалося в 30-х роках, до початку 40-х XV ст. Надкарбування «Чотири крапки» пізніші, ними в скарбах в основному контрамарковані данги згадуваних ханів і кримськотатарські акче Хаджі-Грея, а також у меншій мір аспри Кафи. Наймолодші акче Хаджі-Грея з контрамарками датовані 867 р. х. (1462/3) з чого виходить, що контрамаркування «Чотири крапки» тривало до початку 60-х років XV ст. включно. Зважаючи на те, що велику частку монет надкарбованіх контрамаркою «Чотири крапки» складають недатовані данги 30-х років XV ст., початок цього контрамаркування можна теоретично віднести до тридцятих-сорокових років XV ст.

Якщо, на думку автора, завдяки роботам останнього часу, відносно датування надкарбувань «Колюмни» подільського типу і «Чотири крапки»

досягнута певна ясність, то локалізація центрів їх контрамаркування вимагає подальшого уточнення. У попередніх роботах, присвячених надкарбуванням подільського типу, малося на увазі, що надкарбування робилося поблизу основних місць тезаврації, тобто на Поділлі [12]. В якості одного з таких центрів пропонувався Брацлав — столиця литовського Поділля в XV ст. [6, с. 39]. Відносно велика частка у нових скарбах монет з досить рідкісними надкарбуваннями «Колюмни» і «Чотири крапки» дійсно вказує на те, що скарби накопичувалися у безпосередній близькості від центрів контрамаркування. Але виникає сумнів, чи відбувалося це на Поділлі? Звертає на себе увагу те, що більшість у нових скарбах складають східні монети, що більше характерно для скарбів із степової зони півдня України. Це припущення до певної міри підтверджується наявністю у складі усіх скарбів срібних дукатів Валахії в помітних кількостях, у сукупності понад сто екземплярів, а також східних монет із вже згаданими надкарбуваннями у вигляді рівноплечого хреста з крапками між ними, які відносяться до карбування 30–40 років XV ст. міста Білгород-Дністровського (Аспрокастрона) [13]. До недавнього часу було відомо лише декілька десятків монет з такими надкарбуваннями, більша частина іх знайшлася на території міста і прилеглих до нього районів [13, с. 156–158; 14]. Виявлення в скарбах монет, що мають по дві контрамарки — «Аспрокастрон» і «Колюмни» або «Чотири крапки» може свідчити на користь безпосередньої близькості вірогідних центрів контра-

Рис. 5. 1–4 — приклади невідомих надкарбувань з скарбів (3, 4 — подвійні з «Колюмнами»); 5 — надкарбування, що приписується Михайлу Олельковичу.

маркування «Колюмни» і «Чотири крапки» до Білгород-Дністровського. Ними могли бути відомі з історичних джерел Хаджи-Бей, Чорне і Маяк, які існували в XV ст. на узбережжі Чорного моря, в районі Дністровського лиману.

Проте існує і інше пояснення зазначенним особливостям складу даних скарбів. Присутність у ряді скарбів з: Кам'янця-Подільського, Західного Поділля, Тракая (Вільнюс), надкарбувань Білгород-Дністровського разом з надкарбуваннями «Колюмни» подільського типу було вже відзначено Ю. Борейшо і А. Казаровим. Виходячи з цього спостереження, вони припустили, що грошова маса за часів формування скарбів з надкарбуваннями поступала на Поділля з регіону Придністров'я [6, с. 30]. Подібної думки дотримувався і М. Котляр, який вказав, яким чином вона могла переміщатися на Поділля. Обговорюючи склад давнього подільського скарбу з надкарбуваннями «Колюмни» з-під Райковець, він відзначив як особливість наявність в нім грейських монет [8, с. 76]. Для пояснення появи кримськотатарських монет далеко від їх регіону обігу на півдні України, М. Котляр висунув припущення про збереження і в XV ст. старих економічних зв'язків Поділля з кримськими портами.

Повніша інформація зі складу нових скарбів дає можливість уточнити це припущення. Очевидно, що визначальну роль у таких зв'язках повинні були гратеги порти Західного Причорномор'я, в першу чергу розташований у гирлі Дністра Білгород-Дністровський. По Дністру, середня течія якого була межею Південного Поділля, вочевидь і могла йти на усьому протязі XV ст. досить жвава торгівля, що супроводжувалася переміщенням у значних кількостях грошової маси з Нижнього Придністров'я на Поділля. Таке переміщення було можливе, оскільки Поділля в XV ст. відчувало дефіцит монети в грошовому обігу, що підтверджується широким використанням імпортної монети, наприклад, празького гроша. Місцевий подільський півгрош Костянтина Корятовича з кінця XIV ст. вже не карбувався, а випуски монет Вітовта і Казимира Ягайловича практично не потрапляли на територію Поділля. В результаті місцевий грошовий обіг у XV ст. на Поділлі міг сформуватися при визначальному впливі імпортної

монети з півдня, що і відбилося у складі даних скарбів.

З двох можливих версій відносно локалізації емісійних центрів контрмаркування «Колюмни» — нижнедністровської і подільської, друга виглядає переконливішою, оскільки на її користь є додаткові вагомі аргументи. Йдеться про вже згадувані монети з подвійними надкарбуваннями «Аспрокастрон» і «Колюмни» або «Чотири крапки» з послідовністю надкарбувань «Аспрокастрон» — «Колюмни». Їх кількість дає можливість зробити достатньо обґрунтовані висновки. Датування надкарбування Білгород-Дністровського «Аспрокастрон» за монетами-основами з даних скарбів (данги 30-х років, аспри Кафи і ранні випуски акче Хаджи-Гирея) показує, що воно відбувалося приблизно у ті самі терміни в 30–40 роках XV ст., що і «Колюмни» і, частково, «Чотири крапки». Тому, якби надкарбування «Колюмни» згідно нижнедністровської версії відбувалася поблизу Білгород-Дністровського, то слід було б очekати існування монет з різною послідовністю надкарбувань — «Аспрокастрон» — «Колюмни» і «Колюмни» — «Аспрокастрон», що не спостерігається у дійсності. З іншого боку та обставина, що в усіх випадках контрамарки «Колюмни» або «Чотири крапки» ставилися після «Аспрокастрон», цілком узгоджується з припущенням про надходження грошової маси з портового Білгород-Дністровського і, відповідно, локалізацією центрів контрмаркування «Колюмни» на Поділлі.

Матеріали нових скарбів, окрім визначення локалізації центрів контрмаркування «Колюмни», дають змогу зробити її інші висновки. Раніше відносно надкарбувань «Колюмни» із Середнього Подніпров'я автором було висунуто припущення про використання за часів Вітовта контрамаркування у фіскальних цілях, для поповнення скарбниць периферійних військових гарнізонів південного сходу ВКЛ. З матеріалів скарбів Середнього Подніпров'я видно, що для цього використовували переважно стерту і/або легковагову монету, вочевидь, що випала з обігу [7]. Контрмаркування такої монети давало можливість знову повернути її в грошовий обіг, отримуючи при невеликих витратах прибуток у вигляді різниці між вартістю ходячої монети і брухтом. Можна припустити,

що і в даному випадку надкарбування проводилися в тих самих цілях в укріплених пунктах ВКЛ, які знаходилися на Поділлі. Вочевидь, що серед службовців цих гарнізонів були вихідці з різних регіонів ВКЛ, у тому числі з Волині і Литви, які перенесли накопичені під час служби кошти на батьківщину, де вони були приховані. Таким чином, скарби східних монет з надкарбуваннями «Аспрокастрон», «Колюмни» і «Чотири крапки» змогли з'явитися на Волині і в Литві.

Список літератури

1. Gutowski M. Numizmatyka litewska wieków średnich. Krakow 1920. — S. 56–60.
2. Ivanauskas E., Balcius M. Lietuvos didžiosios kunigaikštystės. Vilnius, 1993. — S. 80–84.
3. Ivakin Г., Козубовський Г. Золотоординські монети з литовськими контрамарками//ЗНТШ — Львів, 1996. Т. СXXXI. — С. 290–298.
4. Козубовский Г. А. К вопросу о генуэзско-татарских монетах с литовскими надчеканками. Судейский сборник.— Киев — Судак, 2004. — С. 164–169.
5. Ivanauskas E. Coins of Lithuania 1386–2009. Vilnius 2009. — S. 36–39.
6. Борейша Ю., Казаров А. О надчеканках «Колюмн» Витовта Кейстутовича и Свидригailы Ольгердовича. Минск, 2009. — С. 53.
7. Саввов Р. Надкарбування «Колюмни» зі скарбів XV ст. з Наддніпрянщини// Нумізматика і Фалеристика, № 3, 2012.
8. Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ, 1971. С. 87, 91.
9. Нудельман А. А. К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в XIV — начале XVI в.//Карпато-Дунайские земли в средние века. Кишинев, № 9. 1975 — С. 99.
10. Майко В. В. Кырк-Ерский клад городища Чуфут-Кале в Юго-Западном Крыму. Киев, 2007. — 190 с.
11. Ретовский О. Ф. К нумизматике Гиреев//Известия Таврической ученої архивной комиссии. Симферополь, 1893. № 18. С. 73–118.
12. Погорелец О., Саввов Р. Новые находки в Украине на Подолье монет с литовскими надчеканками. Suolaikines gaires ir aktualijos numizmatikoje, faleristikoje ir sfragistikoje, Trakai, 2006. S. 17–18.
13. Коцюевский А. С. Надчеканка татарских монет в средневековом Белгороде. В сборнике — Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. Кишинев, 1990. С. 160.
14. Полевой Л. Л. Редкая серия молдавских городских монет Белгорода на Днестре и некоторые вопросы его истории XV в. С. 165–167. В сборнике — Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. Кишинев, 1990. С. 160.